

Hubert VAN DEN BERG (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

Nederlandse letterkunde als Belgische literatuur. Over de weg van de Duitse uitgever Anton Kippenberg naar Vlaanderen in de Grote Oorlog en de weg van de Nederlandstalige Vlaamse letteren naar Centraal-Europa in de vroege twintigste eeuw¹

Abstract

In current historiography of Dutch-written Flemish literature in Central Europe, this literature is framed primarily as (part of) Dutch literature. This might be plausible for recent decades. However, it is highly anachronistic for the early 20th century. A century ago, many Flemish writers preferred writing in French. French-written Flemish literature was highly successful in the international arena — as an integral part of Belgian literature, at least from an external perspective, e.g. from Central Europe. This is obvious from a reassessment of the case of Anton Kippenberg, director of the Leipzig publishing house Insel, who published Flemish authors before, during and after the Great War. As the Kippenberg case demonstrates, an adequate understanding of the circulation of Dutch-written Flemish literature in Central Europe in the early 20th century is impossible without regarding Flemish letters as (part of) a bilingual phenomenon — as Belgian literature.

Keywords: Belgium, Flanders, Dutch–French literature, Central Europe, World War I

¹ Dit artikel is gebaseerd op onderzoeksprojecten gefinancierd door Klassik Stiftung Weimar, Deutsches Literaturarchiv (Marbach/Neckar), NWO en FWO Vlaanderen (VNC), Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego en Humanities in the European Research Area (HERA) in het FP7-kaderprogramma van de EU.

Über alle Grenzen
 Wissen gute Menschen
 Sich zu finden.
 Nicht nach Sprachen fragen,
 Suche sie an dich zu binden,
 Nirgends dann versagen,
 Die mit dir empfinden

Albert Verwey²

1. Inleiding

In augustus 1914 vielen Duitse legers België binnen, op weg naar Parijs, en strandden al spoedig in Vlaanderen en Noord-Frankrijk. In mei 1915 wilde een Duits uitgever naar België, naar Brussel, maar belandde eind augustus 1915 in Vlaanderen, in Tielt, waar hij in het Armeeoberkommando 4 (AOK 4) hoofdredacteur werd van de *Kriegszeitung der 4. Armee*. Anton Kippenberg, de directeur van de Duitse uitgeverij Insel uit Leipzig, zou tot 1918 in Tielt blijven en een van de belangrijkste uitgevers van Nederlandstalige Vlaamse literatuur in Duitse vertaling worden, tijdens de Eerste Wereldoorlog en in de volgende decennia. Tijdens de oorlog verschenen zo'n twintig oorspronkelijk Nederlandstalige titels uit Vlaanderen bij Insel-Verlag. Na de Eerste Wereldoorlog zal Kippenberg doorgaan met het uitgeven van Nederlandstalige literatuur uit Vlaanderen en dat legde hem geen windeieren. Felix Timmermans, die hij in de oorlog ontdekte, bleek een bestseller van de eerste orde en in zijn kielzog verschenen in de jaren twintig en dertig nieuwe Nederlandstalige Vlaamse auteurs, maar ook oude titels die aan het eind van de oorlog op de plank waren blijven liggen. Uiteindelijk verschenen er zo'n vijftig oorspronkelijk Nederlandstalige boeken van Vlaamse origine bij Insel-Verlag onder Kippenbergs bewind in Duitse vertaling.³

Dat leverde hem in een ver verleden veel lof op. Zo werd hij als eregast ontvaard op de 'Hoogdagen van de Vlaamsche Letteren' die in november 1937 in Brussel plaatsvonden (cf. Roelants/Vermeylen 1937). De *Gazet van Antwerpen* prees Kippenberg in datzelfde jaar voor zijn inzet voor de Nederlandstalige letteren uit Vlaanderen en hij was daar zeker niet ongelukkig over. Een fragment uit

² Duitse vertaling van het eerste couplet van de 'Strofen aan Gertrud Grotrian' (Verwey 1938: 877), die onder de nieuwe Duitse titel 'Von Mensch zu Mensch' (Verwey 1916) het besluit vormen van de *Insel-Almanach auf das Jahr 1917*, waarin naast ruime aandacht voor Duitse letteren en enkele bijdragen van Franse, Engelse en Chinese origine uitvoerig wordt stilgestaan bij de Nederlandse literatuur, vooral uit Vlaanderen, met Gezelle voorop, maar ook uit Holland, vertegenwoordigd door Albert Verwey.

³ Zie voor een algemeen overzicht en titels: Deutsche Bibliothek/Insel Verlag 1999, Govaerts 1988, Govaerts 1990, Kästner 1999, Sarkowski 1970, Sarkowski 1999: 166–169, Van Uffelen 1993: 233–245, Zeller 1965.

het artikel nam Kippenberg, verguld over de lof die hem werd toegezwaaid, in *Das Insel Schiff* op, het tijdschrift van de uitgeverij:

Es hat sicherlich nie eine Zeit gegeben, in der flämische Dichter so viel Erfolg im Auslande hatten wie heutzutage. Zweifellos ist das dem Einfluß von Felix Timmermans zu verdanken, dessen Werke unserer Literatur im Auslande Eingang verschafft haben. Es hat aber auch kein anderer Verlag für die Verbreitung der flämischen Dichtung so viel getan wie der Insel-Verlag zu Leipzig. Dieser Verlag hat dem Weltruf unserer Dichter in hervorragender Weise gedient. Nicht nur dadurch, daß die Werke in Deutschland selbst gewaltige Auflagen erlebten — die Zahl verkaufter Exemplare übertrifft vielfach bei weitem die erreichten Auflagen in Flandern und Holland zusammen —, sondern vor allem, weil die flämische Dichtung in deutscher Übertragung Eingang fand in viele andere Länder, wo sie nicht nur sehr geschätzt, sondern in vielen Fällen auch übersetzt wurde. Es steht außer allem Zweifel, daß verschiedene unserer Dichter über Deutschland Eingang fanden in Polen, in der Tschechoslowakei und den skandinavischen Ländern. (Anon. 1937: 190–191)

Nog in de jaren vijftig wordt Kippenberg, een paar jaar na zijn dood, in het tijdschrift *Streven* als ‘mentor van de Vlaamse letterkunde in het Duitse taalgebied’ geprezen (Mertens 1954: 55). Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw wordt Kippenbergs bemoeienis met de Vlaamse letteren veelal kritischer gezien. De tanende roem van Felix Timmermans, mede door de bruine vlekken op diens blazen, en een kritischer blik op Vlaams-Duitse relaties in de eerste helft van de twintigste eeuw plaatsten ook Kippenbergs ‘Operatie Vlaanderen’, zoals de Vlaamse geschiedenisjournalist Bert Govaerts (1990:755) zijn bemoeienis met de Vlaamse literatuur omschreef, in een ander daglicht.

In *Dietsche Warande & Belfort* nam Govaerts eerst in 1988 in een artikel ‘De goede fee en het bruine beest. Een paar aanvullingen bij het dossier Timmermans’ de Vlaamse dichter op de korrel en belandde ook Kippenberg in zijn schootsveld. In ‘De kleine oorlog van Anton Kippenberg’ beschrijft Govaerts vervolgens in 1990 op basis van uitvoerige documentatie uit het Goethe-Schiller-Archiv in Weimar, waar zijn correspondentie in dezen bewaard wordt, de nauwe relatie tussen Kippenbergs bemoeienis met de Vlaamse letteren en de Duitse *Flamenpolitik* tijdens de Eerste Wereldoorlog.

In het kader van die *Flamenpolitik* werd in het Auswärtige Amt in Berlijn, in de Politische Abteilung bei dem Generalgouverneur in Belgien, de hoogste Duitse bezettingsautoriteit, in het AOK 4 en de Kaiserlich-deutsche Gesandtschaft in Den Haag aan allerlei politieke plannen geborduurd voor een naoorlogse orde, waarin Vlaanderen, uit België losgemaakt, na een Duitse overwinning als Duits buitengewest of bufferzone aan de Franse noordgrens een eigen plek op de landkaart zou moeten krijgen. Om dat te bewerkstelligen werd het Vlaams nationalisme aangemoedigd en aangewakkerd en allerlei in het werk gesteld door de Duitse bezettingsautoriteiten in België om Vlaamse schrijvers en intellectuelen voor de Duitse zaak te paaien (cf. Wende 1969, Wils 1973, Dolderer 1989).

Een belangrijk onderdeel van dit charmeoffensief was de heropening van de Gentse universiteit als Vlaamsche Hoogeschool in 1916. Een ‘Flämische Reihe’ van twaalf deeltjes in de Insel-Bücherei, die het kernstuk van het Vlaamse programma bij Insel tijdens de oorlog vormden, had gelijktijdig met die heropening moeten verschijnen. Maar door de slechte kwaliteit van veel vertalingen en het feit dat verschillende boekjes niet op tijd af waren, moest de lancering van die reeks worden verschoven. Uiteindelijk verschijnt de ‘Flämische Reihe’ in maart 1917 en is er een ander project dat aan de *Flamenpolitik* gelieerd was, waarnaar in de aankondiging in het *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* verwezen kan worden: de oprichting van de zogeheten Raad van Vlaanderen.⁴ Een initiatief dat de welwillende steun had van Politische Abteilung, waarin Vlaamse activistische nationalisten als August Borms en René de Clercq zich verenigden om tot een onafhankelijk Vlaanderen te komen na een Duitse overwinning. Het behoeft zodoende geen twijfel dat het Vlaamse programma van Insel-Verlag tijdens de Eerste Wereldoorlog inderdaad met de *Flamenpolitik* verbonden is. Maar ging het hier om een vooropgezet plan, waarbij Insel-Verlag en *Flamenpolitik* een misschien niet geheel onbedenkkelijk bondgenootschap aangingen zoals Govaerts suggereert?

Govaerts onderbouwt zijn stelling met opmerkingen uit een brief van Kippenberg aan de Krupp-*Aufsichtsrat* Eberhard von Bodenhausen, die over goede connecties in hoogste leger- en regeringskringen beschikt en daarnaast als kunst- en literatuurliehebber en mecenas met Insel verbonden is:

[...] of we België nu ‘houden’ of ‘protegeren’ of wat dan ook: het is onvoorwaardelijk nodig dat we daar [...] zo snel mogelijk geestelijke banden smeden en die, vooral door de boekhandel, die in dit verband veel politiekier moet worden, een reële basis geven. Zo zweeft mij een Duits-Belgische (of Duits-Vlaamse?) uitgeverij voor ogen, met een soort Insel-Bücherei; [...] Wat weten de ons zo nauw verwante Vlamingen van ons en wij van hen? (Govaerts 1990: 740)

De brief aan Bodenhausen van 31 mei 1915 is de eerste brief van Kippenberg, waarin hij van zijn ambitie gewag maakt om naar — zo neemt Govaerts aan — Vlaanderen te komen. Er volgen er meer. Wie het fragment, zoals Govaerts het presenteert, vluchtig leest, kan de indruk krijgen dat Kippenberg Bodenhausen hier aankondigt wat hij vervolgens in Vlaanderen gaat doen en een uitgewerkt plan de campagne voor een ‘Operatie Vlaanderen’ heeft en dat ‘duidelijk vanuit een soort van Groot-Duitse gedachte’ (Borré 2005: 27). Wie echter de brief leest, waaruit Govaerts zijn citaat heeft gedestilleerd, kan slechts concluderen dat Kippenberg inderdaad plannen had, maar van een andere aard — niet vanuit een pan-germanistisch perspectief en vooral niet op Vlaanderen gefixeerd, anders dan Govaerts heeft gesuggereerd en sindsdien alom in de literatuur wordt aangenomen.⁵

⁴ Advertentie in de rubriek ‘Fertige Bücher’ in: *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* 82 (1916), nr. 69, p. 2080.

⁵ Zie o.a. van Faassen 1992: 45–46, van Uffelen 1993: 239–240, Roland 2003: 131, Borré 2005: 27, Eickmans 2010: 47–51.

Een correctie is daarom op zijn plaats, niet alleen omdat deze brief de ouverture en aankondiging van Kippenbergs ‘Operatie Vlaanderen’ zou zijn, echter bij nauwkeuriger lezing van een andere kijk op België (en Vlaanderen daarin) getuigt. De kwestie, hoe Kippenbergs bemoeienis met de Nederlandstalige Vlaamse literatuur op gang kwam, werpt ook een ander licht op de wijze waarop hij als Duits uitgever bij die literatuur belandt en zo — meer algemeen — op de receptie van die Vlaamse literatuur in Centraal-Europa aan het begin van de vorige eeuw, voordat de doorbraak in het interbellum kwam, waarvan de *Gazet van Antwerpen* gewag maakt en waarin Kippenbergs aandeel aanzienlijk was. Daarover lijken vriend en vijand het eens.

2. Vlaamse letteren als Belgische literatuur

In de Centraal-Europese waarneming — quasi van buitenaf⁶ — speelden vooral in het Duitse taalgebied vanuit een nationalistisch perspectief, waarin Duits en Germaans met elkaar verward werden, zoals Herbert van Uffelen (1993: 213–226) dat uitvoerig in zijn *Moderne niederländische Literatur im deutschen Sprachraum 1830–1990* beschrijft, al langer pangermanistische voorstellingen een rol bij de kijk op de Vlaamse letteren. Dat pangermanisme vormde ook een ideologisch kader van de *Flamenpolitik* en kan in de jaren 1916–18 ook bij Kippenberg en in de Vlaamse publicaties bij Insel-Verlag worden aangetroffen.⁷ Een pangermanistische kijk was zonder meer bepalend voor een belangrijk segment van de Duitse receptie van Nederlandstalige Vlaamse literatuur in de eerste helft van de twintigste eeuw en legt in en na de Eerste Wereldoorlog toenemend gewicht in de schaal, deels door de voortzetting van de *Flamenpolitik* na 1918, waarbij in het kader van de Duitse afwikkeling van de collaboratie juist dit perspectief de toon aan gaat geven in de neerlandistiek aan Duitse universiteiten (cf. Eickmans 2010).

⁶ Vanuit de Lage Landen gezien begint Centraal-Europa tegenwoordig achter Duitsland, komt min of meer overeen met het voormalige Oostblok zonder de Sovjet-Unie en wordt niet alleen in de neerlandistiek zo vandaag de dag vaak als aparte regio gedefinieerd. Deze situering van ‘Centraal-Europa’ stamt uit de jaren tachtig van de vorige eeuw en benoemt de politieke situatie na 1989. Aan het begin van de twintigste eeuw stond Midden-Europa veeleer voor de territoria van het Duitse keizerrijk en de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, die toentertijd in het oosten tot het hedendaagse Litouwen, Oost-Polen en het noordwestelijke deel van de Oekraïne reikten, waarbij op grond van eerdere historische grenzen en culturele verwantschap zowel Zwitserland als ook in veel voorstellingen Nederland en België (als de Nederlanden) tot Midden-Europa werden gerekend, cf. Davies/Moorhouse 2003: 519, Partsch 1903, Huizinga 1933. In deze bijdrage staat ‘Centraal-Europa’ voor dit oude Midden-Europa.

⁷ Zie Kippenberg 1916a en 1916b, Kippenberg 1916c, Rüttgers 1916, Ardeschah 1917, Schröder 1917, Huebner 1918: 1–4 alsmede Anon. 1916, Tränckner 1943, Roland 2003: 125–152 en Roland 2009.

Er bestond echter in de vroege twintigste ook een andere kijk op de Vlaamse letteren: als Belgische literatuur, waarbij Vlaamse letteren Nederlands- én Frans-talig konden zijn en dat laatste zelfs in die andere waarneming primair waren, in ieder geval nog in 1914, maar ook in de eerstvolgende jaren — niet alleen bij Anton Kippenberg.

Het tijdschrift van de Münchener Kammerspiele dat het theaterprogramma van deze schouwburg begeleidde, *Das Programm. Blätter der Münchener Kammerspiele*, stond ter gelegenheid van de opvoering van Fernand Crommelynck's *Le sculpteur de masques* (1908) in april 1919 in het teken van de Belgische literatuur. Het bevat een paar bijdragen over Crommelynck, maar wordt grotendeels gevuld door Kippenberg en zijn Insel-Verlag. Van Kippenberg stamt een kort artikel 'Über die vlämische Sprache', waarin hij over de 'Wiedergeburt der nationalen vlämischen Dichtkunst' spreekt (1919: 6). Een proeve van die dichtkunst is in de vorm van gedichten van Guido Gezelle elders in *Das Programm* opgenomen. Terwijl het Vlaams door Kippenberg (1919: 6) in zijn artikel met de 'nordniederländische' taal wordt verbonden en binnen de 'große germanische Sprachgemeinschaft' wordt gesitueerd, presenteert een advertorial direct in aansluiting op Kippenbergs bijdrage romans van twee andere vertegenwoordigers van de moderne 'nationale Vlaamse dichtkunst', August Vermeylen en Cyriel Buysse als Belgische literatuur. Duitse vertalingen van *De wandelende Jood* (1906) van Vermeylen en *Het leven van Rozeke van Dalen* (1906) van Buysse worden samen met eveneens bij Insel verschenen vertalingen van 'Le Sire Halewyn' uit *Légendes flamandes* (1858) van Charles de Coster en *La Nouvelle Carthage* (1888) van Georges Eekhoud als 'Belgische Bücher' aangeprezen (Geheimer 1919). Tijdens de oorlog werden ze als Vlaamse literatuur gepresenteerd. De Costers *Herr Halewijn* maakte in 1917 met de ondertitel *Eine flämische Märe* deel uit van de 'Flämische Reihe', in de Insel-Bücherei. *Das neue Karthago* (1917) en *Rose van Dalen* (1918) verschenen in de reeks Bibliothek der Romane, Vermeylens *Der ewige Jude* (1917) als los boek. In advertenties van de uitgeverij werden ze samen gepresenteerd als literatuur uit Vlaanderen.⁸

Dat Vermeylens roman apart verscheen had met Kippenbergs bijzondere waardering voor het boek te maken, waarvan hij verschillende herdrukken zal publiceren, onder meer een luxe-editie met illustraties van Frans Masereel in 1921. Zoals uit brieven aan Stefan Zweig op te maken valt, waarin Kippenberg Vermeylen in één adem met Rainer Maria Rilke, Ricarda Huch en Hugo von Hofmannsthal noemt — de fine fleur van de contemporaine Duitstalige literatuur in zijn fonds — en het als de verdienste van Insel-Verlag ziet, "Dichter wie Verhaeren, Pontoppidan, Vermeylen, zu europäischer Berühmtheit verholffen" te hebben⁹, is

⁸ B.v. op het omslag van het tijdschrift *Der Belfried* 2 (1918), nr. 12.

⁹ Deutsches Literaturarchiv, Marbach am Neckar (verder: DLA), SUA Insel, Kasten 5, Anton Kippenberg aan Stefan Zweig, 7.12.1917.

Vermeylen voor hem geen Vlaams curiosum maar een groot Europees schrijver, contemporaine wereldliteratuur. Op soortgelijke wijze werd ook Georges Eekhoud van hetzelfde kwaliteitslabel voorzien in een biografische schets bij de novelle *Burch Mitsu*, die eveneens in de ‘Flämische Reihe’ was verschenen. De vertaler, Jan Paweł Kaczkowski¹⁰ opent zijn schets met de claim: ‘Eekhoud gehört der Weltliteratur an’ (Ardeschah 1917: 61) — en stelt dan:

Neben Camille Lemonnier und Verhaeren gebührt ihm, über allen Kämpfen des Tages, eine Ausnahmestellung im belgischen Schrifttum. Diese Bedeutung Eekhouds ist in Belgien seit Jahren anerkannt worden; das verhältnismäßig rasche Aufblühen von Eekhouds Ruhm in Frankreich ist eine Tatsache, der gegenüber die Unbekanntheit dieses am tiefsten flämischen Dichter Belgiens in Deutschland unbegreiflich ist.

Vervolgens neemt Kaczkowski’s biografische nawoord een wending, waarbij Eekhouds Vlaamse kwaliteiten worden geroemd. Zo wordt zijn plaats als Frans-talig auteur in de ‘Flämische Reihe’ gelegitimeerd. Hoewel uit Kippenbergs correspondentie valt op te maken dat de kwaliteit van de vertaling aanleiding was om *Burch Mitsu* nog in hetzelfde jaar door een andere titel van Eekhoud te vervangen, *Kees Doorik*, met hetzelfde nummer van de Insel-Bücherei, speelde mogelijk ook de aanhef van het nawoord een rol. Dat begin week sterk af van de voor- en nawoorden van andere Vlaamse uitgaven tijdens de oorlog, die geheel en al in het teken van de *Flamenpolitik* stonden en zich exclusief op de Nederlandstalige letteren richtten, zoals die op het grondgebied waren ontstaan, waar sinds 1830 het Koninkrijk der Belgen te vinden was. Eekhoud bleef echter in de ‘Flämische Reihe’ net als De Coster, om vervolgens in 1919 in *Das Programm* samen met Vermeylen en Buysse als auteur van ‘Belgische Bücher’ te verschijnen.

3. Vlaanderen anno 1914 — ‘Nederlands taalgebied’ of meertalige ‘microkosmos tussen Rijn en Seine’?

Vanuit een hedendaags perspectief ligt het, anders dan bij De Coster en Eekhoud, niet direct voor de hand om Vermeylen en Buysse als Belgische auteurs te benoemen, zeker gezien vanuit een neerlandistiek die zich op Nederlandstalige literatuur uit “Het Nederlandse Taalgebied” richt. Literatuur uit de zuidelijke sector van dat taalgebied, uit Vlaanderen, wordt gewoonlijk als ‘Vlaamse literatuur’ omschreven en dat past in een cultureel-politieke constellatie in België waarin Vlaanderen een autonome entiteit is, die op de website van de Nederlandse Taalunie zelfs als “land” apart wordt opgevoerd. Hierbij past een kaart, zoals die door het

¹⁰ De in Blankenese bij Hamburg woonachtige publicist en vertaler van Poolse origine vertaalde onder het pseudoniem Jean Paul von Ardeschah al in de vroege jaren tien zowel uit het Pools, onder meer de romancyclus *Chłopi* (De Boeren) van Władysław Reymont, als uit het Frans de Belgische auteurs Claude Lemonnier en Georges Eekhoud, cf. ook Zajas 2014: 293–295.

Taaluniecentrum van ‘Het Nederlandse Taalgebied’ ook onder afdelingen Nederlands in de Centraal-Europese mediene gedistribueerd wordt, waarop België niet te vinden is.¹¹ Of anno 2014 deze kaart waarop ‘Het Nederlandse Taalgebied’ een zuidgrens heeft, die dwars door een onzichtbaar België loopt, een ‘helpende hand’ is voor een neerlandicus die Nederlands doceert, waar het een ‘vreemde taal’ is, zoals het op de poster heet?

Gelijksoortige taalkundige en taalpolitieke kaarten bestonden een eeuw geleden ook al en mogen vanuit het Duitse taalgebied de pangermanistische blik op ‘het Nederlandse taalgebied’ en Vlaanderen ook toen al bepaald hebben, zoals ze in dat ‘Nederlandse taalgebied’ Groot-Nederlands gedachtegoed legitimeerden.¹² Op zich gaven deze taalkaarten misschien niet meer aan dan dat een groot deel van de bevolking in dat ‘taalgebied’ een vorm van Nederlands sprak. Taalkundig waren ze echter ook toen niet onproblematisch, omdat ze meertaligheid tendentieel aan het zicht onttrokken, tenminste in zoverre ze de landkaart in ééntalige kavels opdeelden. Als documenten die een taal- en cultuurpolitieke kijk in topografische vorm visualiseren, zijn ze vanzelfsprekend allerm minst oninteressant. In hoeverre de kaart van het Taaluniecentrum een realistische weergave van de hedendaagse talenconstellatie in de Lage Landen is, kan hier in het midden blijven. Voor de lokalisatie van het land van herkomst van de Vlaamse literatuur anno 1914 is deze kaart echter onbruikbaar en misleidend, in ieder geval wanneer het om het land gaat, waar die letteren door de buitenwereld werden gesitueerd.

In het overgrote deel van Centraal-Europa, ook het Duitstalige, was Vlaanderen niet meer en niet minder dan een stuk België, waar Frans de primaire taal was en Frans ook de taal was, waarin de Centraal-Europese bezoeker in Vlaanderen met de lokale bevolking kon communiceren, zo goed en zo kwaad als dat ging. Frans was eveneens de taal waarin vanuit Vlaanderen, of misschien beter gezegd: België, reclame werd gemaakt voor Oostende als het ‘Rialto van het Noorden’ (Zweig 1913: 18) en voor steden als Gent en Brugge voor de toerist die naast het strand en de terrassen aan de kust ook van wat vergane middeleeuwse glorie wilde genieten. En wanneer die toerist toevallig een Praagse schrijver was die in het Duits (maar ook het Frans) dichtte, zoals Rainer Maria Rilke, en zich door het stoffige stedenschoon tot nieuwe verzen liet inspireren, verwees hij naar de lokaties met Frans namen (Rilke 1920: 75–83) en zijn Duitse uitgever vond dat vanzelfsprekend, zoals diezelfde uitgever — Kippenberg — zijn brieven aan Zweig in De Haan bij Oostende naar Vlaamse lokaties stuurde, in ieder geval in 1914.¹³

¹¹ <http://taalunie.org/organisatie/wat-is-de-taalunie> (gezien 16.11.2014); http://nvt.taalunieversum.org/afbeeldingen/NVT_Poster_Taalgebied_DINA3.png (gezien 16.11.2014).

¹² Zoals op een kaart met het ‘Nederlandsch Taalgebied’ als territorium van ‘Groot-Nederland’ uit de vroege twintigste eeuw, cf. http://neon.pictura-hosting.nl/sahm/sahm_mrx_bld/thumbs/500x500/SAHM_0059/0442.jpg (gezien 16.11.2014).

¹³ Zoals in de laatste correspondentie tussen Kippenberg, Insel-Verlag en Stefan Zweig voor het begin van de oorlog, eind juli 1914, in: DLA, SUA Insel, Kasten 5, correspondentie Anton en Katharina Kippenberg met Stefan Zweig 1913–1921, cf. ook Zweig 1944: 253. Des te opmerkelijker

Dat Kippenberg Franstalige auteurs in 1917 in zijn ‘Flämische Reihe’ onderbrengt op een moment dat het predicaat Vlaams hem praktische, maar ook financiële steun vanuit de top van het Duitse bezettingsapparaat oplevert in het kader van de *Flamenpolitik* en vervolgens Nederlandstalige Vlaamse literatuur als ‘Belgische Bücher’ presenteert op het moment dat men in Duitsland na het oorlogsdebakel alles wat Vlaams is even volstrekt beu lijkt te zijn, kan je als opportunisme, ware handelsgeest of inzicht in marketing duiden. In ieder geval lijkt hem *Prinzipienreiterei* vreemd. Hoe dan ook, eind 1919 schrijft Kippenberg in een brief aan Friedrich Markus Huebner, die als medewerker van de Politische Abteilung en als redacteur en vertaler een belangrijke rol in Kippenbergs Vlaamse programma speelde, dat ‘das Interesse an holländischen und flämischen Dichtungen in Deutschland wieder ziemlich auf den Nullpunkt gesunken [ist]’¹⁴ Dat mag bij de presentatie van die Vlaamse literatuur als Belgische boeken een rol hebben gespeeld. Desondanks brengt hij in 1919 van Felix Timmermans *Das Jesuskind in Flandern* uit, een vertaling van *Het kindeken Jezus in Vlaanderen* (1917), nog een restant van zijn Vlaamse oorlogsproductie, vertaald door hemzelf. Zonde van al het werk, zal hij misschien gedacht hebben en waagde het erop. Timmermans bleek een enorm succes en zorgde er later voor dat de moderne Vlaamse letteren weer terugkeerden in zijn fonds. Aanvankelijk verschenen van die hedendaagse literatuur naast andere uitgaven van Timmermans echter alleen nieuwe edities van *Der ewige Jude* van Vermeylen.

Nu zou je boosaardig kunnen zeggen: Kippenberg deed aan *Etikettenschwindel* door Vlaamse literatuur als Belgische letteren te verkopen en omgekeerd, waarbij dezelfde handelwaar met verschillende etiketten wordt aangeboden om een uiteenlopend koperspubliek aan te spreken. Dat deed hij zonder meer, ook met andere titels die in verschillende constellaties worden gepresenteerd. Op zich was en is dit gangbare praktijk in de boekenbranche en niets bijzonders. Tegelijkertijd is de diversiteit van die labels veelzeggend. Ze laten zien in welk verband de uitgever en uitgeverij zelf die boektitels zagen en hoopten, kopers en lezers aan te spreken (en daarin was Insel-Verlag redelijk succesvol). Vlaamse literatuur, zo moge duidelijk zijn, was voor Kippenberg, Insel-Verlag en een deel van het lezerspubliek geen Vlaamse, maar Belgische letterkunde.

Opvallend in dit verband: parallel met zijn Vlaamse programma gaat Kippenberg ook met ‘Hollandse’ literatuur aan de slag (cf. van den Berg 2014). Wanneer hij in 1914 aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog tijdens de Internationale Ausstellung für Buchgewerbe und Graphik (Bugra) met Jan Greshoff over mogelijke vertalingen uit het Nederlands spreekt en Greshoff vervolgens in juni 1915 weer aanspreekt, gaat het om Nederlandstalige literatuur uit Nederland en Vlaan-

is Kippenbergs litanie tegen Franse straatnamen in Gent in de *Kriegszeitung der 4. Armee* (Kippenberg 1916b), die hij in volgende versies van het artikel weer schrapt (Kippenberg 1916c en 1919).

¹⁴ Klassik Stiftung Weimar, Goethe-Schiller-Archiv (verder: GSA), 50/82,4 Anton Kippenberg aan Friedrich Markus Huebner, 17.12.1919.

deren. Vanaf 1916 werkt hij met Paul Cronheim en op de achtergrond Albert Verwey aan een ‘Holländische Reihe’, die naast de ‘Flämische Reihe’ na afloop van de oorlog moet verschijnen. Daarvan komt weinig terecht, maar er verschijnen in de jaren 1918–20 desalniettemin een vijftal ‘Hollandse’ boeken. Ze worden door Insel-Verlag echter nergens tezamen met de ‘Vlaamse’ titels als ‘Nederlandse’ literatuur gepresenteerd, de Vlaamse daarentegen wel als ‘Belgische’, zoals de Franstalig Belgische (inclusief de Franstalig Vlaamse) ook als ‘Franse’ literatuur in het programma en in advertenties van de uitgeverij opgevoerd wordt. Vlaamse literatuur was — met andere woorden — in de waarneming van buitenaf niet zo zeer Nederlandse letterkunde, maar veeleer Belgische literatuur.

Dat heeft zijn redenen. Het anonieme voorwoord van het Belgische of zo men wil Vlaamse nummer van *Das Programm*, vermoedelijk geschreven door de regisseur en directeur van de Münchener Kammerspiele, Otto Falckenberg, biedt een verklaring. Eerst merkt Falckenberg op:

Die Kunst der Vlamen und also auch ihre Poesie ist bis vor wenigen Jahren in Deutschland unbekannt gewesen. [...] Der Krieg hat die Brücke geschlagen: dem Deutschen wurde Verwandtschaft mit den Vlamen bewußt. Gelehrte, Dichter, Verleger, Offiziere gleicherweise: sie brachten diesen Schatz einer ebenso stillen als tiefen Kunst ans Licht. Sie immer inniger sich zu eigen zu machen, wird Aufgabe der Zukunft sein. (Anon. 1919: 1)

Falckenberg gaat dan verder:

Die Mehrzahl der vlämischen Dichter — mögen sie auch noch so heimatständig sein — schreiben in französischer Sprache: der Eigenart wird damit kein Abbruch getan. Mögen auch Maeterlinck und Lemonnier niemals vlämisch geschrieben haben: ihre Zugehörigkeit steht außer Zweifel. Ja, ihre Gruppe reiht sich auch Crommelynck, der in einem klassisch, wunder-voll geschulten Französisch dichtet und dennoch — bis zum letzten Blutropfen — sich einen Vlamen nennt. (Anon. 1919: 1)

Of dit nu klopt of niet — het is de waarneming van Falckenberg. Of Kippenberg het volledig met hem eens was? Het is niet onaannemelijk. Duidelijk is in ieder geval een waarneming (en aan het begin van de twintigste eeuw een zeer courante voorstelling die met de toenmalige historische realiteit correspondeert) dat Vlaamse letteren, die ook als Vlaamse literatuur werden gezien én als zodanig werden geafficheerd, eveneens in het Frans konden zijn geschreven en werden geschreven en in de waarneming van buitenaf zelfs in de eerste plaats in het Frans verschenen. Wanneer dat dan bij uitgeverij van rang en stand gebeurde, in Parijs bijvoorbeeld bij Mercure de France of Georges Crès of in Leipzig bij Insel-Verlag, al dan niet in vertaling, bezaten de desbetreffende werken — daarover geen twijfel mogelijk — automatisch een hogere consecratiegraad dan een boek dat in Amsterdam bij L.J. Veen of in Bussum bij C.A.J. van Dishoeck in het Nederlands verscheen (cf. Casanova 2004). En hoe je het ook wendt of keert: vanuit (de rest van) Centraal-Europa bezien, was Frans een wereldtaal en Nederlands toch eerder een wat moeizaam te volgen Duits dialect.

Dat was Nederlands voor Kippenberg zeker niet. Hij wist wel beter, las en sprak al Nederlands lang voor de oorlog. Hij was ook al langer geïnteresseerd in Gezelle en Stijn Streuvels als mogelijke auteurs voor zijn fonds van ‘Weltliteratur im Goetheschen Sinne’ (Hofmannsthal 1985: 207) — net als in Joost van den Vondel en Willem Kloos, maar ook voor hem was Vlaamse literatuur primair Belgische literatuur, zoals dat niet anders was voor Jan Greshoff met wie hij in 1914–15 over mogelijke vertalingen van Nederlandse literatuur in gesprek is. Zoals een visitekaartje van Émile Verhaeren in Kippenbergs nalatenschap leert, kwam ook Greshoff via Verhaeren, met andere woorden via de Franstalige Belgische literatuur, in 1913 met Kippenberg in contact.¹⁵

Toen Greshoff door Anton Kippenberg in 1915 werd gevraagd om hem bij de opzet van een Nederlandstalig programma te assisteren, toont zich Greshoff opgetogen over deze ‘schöne Arbeit im Interesse der Holländischen und Belgischen Literatur’. Die laatste noemt hij in dezelfde brief ook ‘Niederländisch-Belgisch’ en ‘flämisch’.¹⁶ Na een paar maanden zal Greshoff zich terugtrekken of beter gezegd: hij kiest dan in de oorlog openlijk partij tegen Duitsland en voor de Entente en wordt spoedig een medewerker van de fel anti-Duitse krant *De Telegraaf*. De eerste proeve van zijn *Deutschfeindlichkeit*, die hij voortaan hoog in zijn vaandel zal schrijven, is een anthologie *A la gloire de la Belgique. Anthologie de la littérature belge*. In deze bundel gaat het — aldus de ondertitel — om *L’écrivains d’expression française*, de Franstalige schrijvers. Een klein inlegvelletje kondigt echter ook een tweede deel aan, ‘consacré à la littérature belge d’expression néerlandaise’, die in het Nederlands onder redactie van Cyriel Buysse zou verschijnen.¹⁷ Dat boek komt er niet, maar het is tekenend dat hier van ‘Belgische literatuur’ sprake is, niet van Vlaamse, en de eerste en enig verschenen Franstalige bundel veel auteurs met Vlaamse achternamen bevat: De Coster, Verhaeren, Waller, Eekhoud, van Lerberghe, Demolder, Elskamp, Maeterlinck, Vandeputte, Ramaeckers en Crommelynck.

Het moge duidelijk zijn: de schrijversconstellatie hier lijkt zeer op die van Falckenberg en Kaczkowski, die ook elders kon worden aangetroffen. In Polen werd deze constellatie door Zenon Przesmycki in “Maurycy Maeterlinck i jego stanowisko we współczesnej poezji belgijskiej” (Maurice Maeterlinck en zijn plaats in de contemporaine Belgische poëzie) voor het eerst in 1891 in het in Kraków verschijnende tijdschrift *Świat* (De wereld) aan een Pools lezerspubliek voorgesteld. Przesmycki’s essay verscheen vervolgens als programmatische inleiding van een Poolse vertaling van Maeterlincks toneelwerk (Przesmycki 1894). Mede door Przesmycki’s beschouwingen en vertalingen vormde Maeterlinck en meer in het algemeen de Franstalige Belgische literatuur een belangrijke oriënta-

¹⁵ DLA, A: Kippenberg-Archiv, Zugangsnr. 64.1574.

¹⁶ GSA 50/83 Jan Greshoff aan Anton Kippenberg, 22.08.1915 en 15.09.1915.

¹⁷ “Avis” ingebonden in Greshoff 1915.

tie voor een vernieuwingsbeweging rond de vorige eeuwswisseling onder Poolse schrijvers, kunstenaars en intellectuelen, *Młoda Polska* (Jong Polen). Dat juist Przesmycki in 1918 Gezelle's gedicht 'Bezoek bij 't graf' (1859) uit het Duits naar het Pools vertaalt (Gezelle 1918) en zich daarbij op een vertaling van Kippenberg baseert (Gezelle 1916), is zeker geen toeval.

Młoda Polska, waarvan Przesmycki een prominente vertegenwoordiger was, vooral ook als programmaticus, en *La Jeune Belgique* (1881–97) met onder meer Maeterlinck en Verhaeren stonden voor dezelfde richting in de literatuur als het tijdschrift *Die Insel* (1899–1901), waaruit Insel-Verlag voortkwam — in wezen zijn ze Poolse, Belgische en Duitse varianten van eenzelfde ontwikkeling in de Europese letteren, die in het Duits onder de noemer *Moderne* wordt samengevat (cf. Kleiner 1929: 83–100), die in België door *La Jeune Belgique*, maar ook door Vermeylen en *Van nu en straks* (1893–1901) en in zekere zin ook Guido Gezelle gerepresenteerd werd (cf. Mus/Vandevoorde 336–342).¹⁸ *Świat* was de Poolse evenknie van deze Belgische tijdschriften.

Vermeylen en Gezelle mogen vanuit het perspectief van de hedendaagse neerlandistiek Vlaamse auteurs zijn en Maeterlinck en Verhaeren, als ze al worden waargenomen, eerder vervelende Franstalige concurrentie (cf. van Uffelen 1993: 197–198). Voor Greshoff, Falckenberg, Przesmycki of Kaczkowski zijn zij Franse, Belgische, maar zeker ook Vlaamse auteurs, wat niet als tegenstrijdigheid werd gezien, maar eerder als fascinerende veelzijdigheid gold, die hen een bijzonder cachet gaf.

Nu was die Vlaamse dimensie niet geheel zonder risico. Zoals ook schrijvers uit Franstalig Zwitserland soms als groep apart werden gezien en dan als auteurs uit de mediene in een letterenbedrijf, waarin Parijs het A en O van de literatuur of in ieder geval: van de literaire erkenning was (cf. Casanova 2004, Jurt 2007), gold ook de Franstalig Belgische literatuur en daarbinnen literatuur van *Flamands* als categorie apart. Soms werkte dat label misschien in hun nadeel uit. Maar ze stonden zich er als auteurs deels ook zelf op voor en sommigen lieten het zich graag aanleunen *Flamands* te zijn. Als zodanig maken ze aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw in Europa furore, ondermeer door het tijdschrift *La Jeune Belgique*.

De hybride constellatie waarin Vlaams ook Franstalig en Belgisch ook Nederlands kon zijn, werd ruim een eeuw geleden door de Belgische historicus Henri Pirenne als 'microkosmos tussen Rijn en Seine' omschreven of in ieder geval wordt hem deze typering van België vaak toegeschreven, hoewel er het nodige op duidt dat Pirenne zich mogelijk weer op de Leipzige cultuurhistoricus Karl Lamprecht baseerde, in wiens *Geschichte europäischer Staaten* het eerste deel

¹⁸ Ook de waarneming van de letteren uit de Lage Landen in het Tsjechische tijdschrift *Moderní Revue* sluit bij dit beeld aan, cf. Engelbrecht 2014.

van Pirenne's *Histoire de Belgique* als *Geschichte Belgiens* in 1899 nog voor de Franse editie in Duitse vertaling verscheen (cf. Warland 2011).

Of het nu Pirenne was of juist Lamprecht doet op zich hier misschien niet zoveel terzake of juist wel: het geeft aan dat het een wijder verbreide voorstelling was of — beter gezegd — een voorstelling benoemde, waarmee niet alleen een Franstalig Belgisch historicus op de proppen kwam.¹⁹ Veeleer betrof het een voorstelling van België als culturele microkosmos, waarin invloeden met een Germaanse en Romaanse oorsprong tot een bijzondere synergie leidden en zo een fascinerend fenomeen opleverden: België, dat in dit verband door Stefan Zweig in een monografie over Émile Verhaeren, die 1910 bij Insel in het Duits, maar tegelijk ook in Parijs in het Frans verscheen, als 'Wegkreuzung Europas' werd omschreven (Zweig 1913: 18).

'Wenige Stunden führen von Brüssel, dem Herzen des eisernen Geäders, nach Deutschland, Frankreich, Holland und England und dann von der Küste hin auf der pfadlosen Ebene des Meeres zu allen Ländern und Rassen', aldus Zweig (1913: 18), die vervolgens op Verhaerens jeugd in Vlaanderen ingaat en aansluitend op diens 'Lebenswerk' in een hoofdstuk 'Les Flamandes', verwijzend naar Verhaerens debuut in 1884: 'Zum Lande, dem seine Jugend gehörte, kehrt das Alter zurück, Flandern gilt sein erstes Buch und Flandern gelten seine letzten' (Zweig 1913: 36). Verhaeren verschijnt bij Zweig als Franstalig schrijver van Europese allure uit België van Vlaamse komaf. Het was Zweig, die Verhaeren bij Insel-Verlag binnenbracht en zo'n tiental boeken van hem vertaalde. Verhaeren was zodoende — in ieder geval gelet op het aantal titels — niet alleen de belangrijkste contemporaine Franstalige auteur in het Insel-fonds, maar eveneens tot begin jaren dertig de belangrijkste Vlaamse auteur in dat fonds.

Ook de kunsthistoricus Wilhelm Hausenstein, een Barok-specialist en zodoende ook zeer in Rubens en België geïnteresseerd²⁰, beschreef in 1915 in een

¹⁹ Wat de nodige irritatie bij pangermanistische scherpslijpers als de *völkisch*-nationalistische Franz Fromme opriep, die in de context van de *Flamenpolitik* flink van zich lieten horen (cf. van Uffelen 1993: 341, Pirenne 1919); in de *Kriegszeitung der 4. Armee* roemt Kippenberg Fromme's voorstellingen als heldere visie (Kippenberg 1916b), maar schrappt die opmerking in volgende versies van hetzelfde artikel (Kippenberg 1916c en 1919).

²⁰ In zijn beschouwing over België speelt de Barok een belangrijke rol. Een monografie over Rubens verscheen in 1913 van de hand van Verhaeren in Zweigs vertaling bij Insel en zou in 1917 tegelijk met de 'Flämische Reihe' opnieuw worden uitgebracht. Ter gelegenheid van die tweede druk verscheen van Hausenstein een bijdrage over Rubens in de *Insel-Almanach auf das Jahr 1917* (Hausenstein 1916), eerder verschenen in het tijdschrift *Der Belfried*. De herdruk van Verhaerens Rubens-boek verscheen bij Insel in 1917 tegelijk met de eerste druk van de Duitse uitgave van Verhaerens poëziebundel *Les blés mouvants* (1912) als *Die wogende Saat*, vertaald door Paul Zech, die net Kippenberg in de 4. Armee in Vlaanderen diende. Anders dan voor de eveneens in 1917 verschenen 'Flämische Reihe' wordt voor Verhaeren niet al te nadrukkelijk geadverteerd, omdat hij door zijn fel anti-Duitse houding slecht lag bij in grote delen van de Duitse publieke opinie.

lang essay België min of meer in dezelfde termen als Pirenne. België was, aldus Hausenstein,

zusammengesetzt wie vielleicht kaum ein zweiter Kulturbezirk. [...] Versucht man, sich ein Stück von Deutschland oder Frankreich in einer zusammenfassenden Anschauung gegenwärtig zu machen, so ist sie kaum so sehr mit kennzeichnendem und gedrängtem Inhalt erfüllt wie das Bild belgischer Städte und Dörfer. (Hausenstein 1915: 11)

Hausenstein zal in 1916 in de Politische Abteilung in Brussel het door Insel-Verlag uitgegeven tijdschrift *Der Belfried* (1916–18) redigeren, dat ook spreekbuis voor de *Flamenpolitik* is, echter onder Hausensteins redactie als *Eine Monatsschrift für Geschichte und Gegenwart der belgischen Lande* — aldus de ondertitel — niet alleen *Flamenpolitik* uitdraagt, maar aan België is gewijd. Het bevat eveneens bijdragen vanuit een perspectief dat eerder Pirenne's visie representeert, verzinnebeeld door de *Belfried* in de titel van het blad, in het Nederlands: belfort. Terwijl belforts in Vlaanderen als iets typisch Vlaams gelden — als in *Dietsche Warande & Belfort* — vermeldt het woordenboek *Bouwkundige termen*: ‘Zij waren zeer verbreid, allereerst in Noord-Frankrijk, vervolgens in de Nederlanden, hier en daar langs de Benedenrijn (Keulen)’ (Haslinghuis/Janse 2001: 66). In dit opzicht waren belforts als historische bouwwerken bij uitstek een product van wat Henri Pirenne als ‘microkosmos tussen Rijn en Seine’ en Hausenstein in België als ‘Zwiespalt’ omschreef, maar dan wel creatieve ‘Zwiespalt’ (1915: 11–14). In dit verband staat hij uitvoerig stil bij het fenomeen belfort met gedicht van Verhaeren (Hausenstein 1915: 22–24). Anders dan soms wel gesteld wordt (Eickmans 2010: 47), was Hausenstein allerm minst de mening toegedaan dat België maar beter kon worden opgeheven, zoals in sommige varianten van de *Flamenpolitik* werd beoogd:

Und wie sich nun nach dem militärischen Schicksal das politische Geschick Belgiens erfüllen mag: die Welt kann gewiß sein, daß das besondere kulturelle Idiom, das der Name Belgien bedeutet, sich auf irgendeine Weise weiterentwickeln und daß es bei allem Fragwürdigen immer Definition erhalten wird. (Hausenstein 1915: 12)

4. België — het land van Émile Verhaeren en Henry van de Velde

Wanneer Anton Kippenberg in augustus 1915 ontegenzeggelijk in het kader van de *Flamenpolitik* en zo ook in het pangermanistische ideologische kader daarvan een Vlaams programma gaat opbouwen, is de vergissing snel gemaakt dat het Kippenberg hier van meet af aan om ging en het hem hierom uitsluitend te doen was. Dat kan zo lijken wanneer dat kader feitelijk het alomvattende perspectief is, van waaruit Nederlandstalige Vlaamse literatuur in het Duitse taalgebied zou zijn waargenomen in de late 19de en vroege 20ste eeuw. Dat gebeurt bij Van Uf-

felen, waarbij dan ook de aanwezigheid van De Coster in de ‘Flämische Reihe’ pangermanistisch wordt gezien (Van Uffelen 1993: 240). En dat gebeurt ook in Govaerts’ voorstelling van zaken, wanneer het om Kippenbergs ‘Operatie Vlaanderen’ gaat. Door met een Vlaamse bril uitsluitend naar Kippenbergs bemoeienis met de Nederlandstalige Vlaamse letteren te kijken als Duits uitgever die in Vlaanderen in het Duitse leger dient en daar een ‘Flämische Reihe’ opzet, gelieerd aan de *Flamenpolitik* — op zich niet onjuist —, had Govaerts klaarblijkelijk geen oog voor het feit dat Kippenberg ook met Nederlandse literatuur uit Nederland doende was, hoewel de correspondentie die Govaerts in het Goethe-Schiller-Archiv doornam voor zijn artikel over Kippenbergs ‘kleine oorlog’ naast brieven van en aan Greshoff, waaruit hij wel put voor diens hints en hulp bij de Vlaamse letteren, ook uitgebreide correspondentie (en contracten) met andere Nederlandse schrijvers als Verwey en Arthur van Schendel bevat²¹, zij het in een convoluut met de naam ‘Flamica’, die hem misschien op het verkeerde been zette, maar met een uitvoerige correspondentie over een geplande ‘Holländische Reihe’. Belangrijker is echter het feit dat Kippenberg vooral ook en in de eerste plaats, wanneer het om klassieke en bovenal contemporaine wereldliteratuur uit vreemde talen ging, een uitgever van Franse literatuur was.

Bij de brief aan Bodenhause werd Govaerts vermoedelijk ernstig op het verkeerde been gezet door een iets langer fragment dat in de catalogus *Die Insel. Eine Ausstellung zur Geschichte des Verlages* (Zeller 1965: 175) uit het Deutsches Literaturarchiv in Marbach am Neckar te vinden is. Volgens zijn voetnoten bewerkte Govaerts dit fragment, waarvan de portee zonder Vlaamse tunnelvisie echter moeilijk zo te duiden valt als Govaerts deed. Die blikvernauwing lijkt echter ook al ten grondslag te liggen aan het fragment dat in de Marbachse catalogus is gekozen. Wie echter Kippenbergs brief in volle lengte leest, kan slechts concluderen dat de Marbachse tentoonstellingmakers wat essentieels weglieten en Govaerts zich vervolgens in dat fragment in zijn Vlaamse kijk op de zaak bevestigd zag. Zijn fragment uit het fragment van de brief, dat in de Marbachse catalogus te vinden is, zegt echter meer over zijn kijk op Kippenberg dan over de plannen die Kippenberg Bodenhause in zijn brief van 31 mei 1915 schetst.

In de lange brief beschrijft Kippenberg eerst hoe hij zijn uitgeverij op de nieuwe oorlogssituatie heeft afgestemd en allerlei financiële problemen heeft opgelost, zodat hij nu tijd voor iets anders heeft. Hij schrijft Bodenhause dan (cursief het fragment uit de Marbachse catalogus, onderstreept het daaruit door Govaerts geciteerde):

[...] mein sehnlicher Wunsch ist es nun, in eine für mich geeignete militärische oder militärisch-politische Stellung nach Belgien zu kommen. Bei der vorzüglichen Postverbindung könnte ich auch von dort aus die Leitung des Verlages in der Hand behalten.

²¹ Zie GSA 50/82,2 Paul Cronheim (ook voor Albert Verwey), GSA 50/82,5 Arthur van Schendel, GSA 50/82,8 Albert Verwey, GSA 50/83 Jan Greshoff, GSA 50/83 Willem Kloos, GSA 50/83 Nine van der Schaaf, GSA 50/84 Dirk Coster, GSA 50/84 Marcellus Emants.

Zu einer solchen Tätigkeit in Belgien glaube ich besonders zu eignen, einmal weil ich die französische Sprache durchaus, die flämische einigermassen beherrsche, vor allem aber, weil ich mit belgischer Literatur, Kunst und Geschichte durch Studium und Beruf ziemlich genau bekannt bin. So glaube ich in Belgien wirklich etwas nützen zu können.

Hinzu kommt aber ein weiteres, das mir eine Tätigkeit dort ausserordentlich wünschenswert machen würde. Mögen wir nun Belgien „behalten“, „protegiere“ oder was es sei: nötig ist unbedingt, dass wir dorthin – wie übrigens auch nach anderen Ländern – ganz anders wie bisher und zwar so bald als möglich geistige Beziehungen spinnen und ihnen, vor allem durch den Buchhandel, der in dieser Beziehung viel politischer werden muss, eine reale Grundlage geben. So schwebt mir ein deutsch-belgischer (oder deutsch-flämischer??) Verlag vor: politisch – künstlerisch – literarisch gerichtet, mit einer Art Insel-Bücherei; so träume ich von einer Buchhandels-Gesellschaft für das Ausland, die die Kanäle für die Verbreitung deutscher Bücher und deutscher Ideen (auch Zeitungen) schafft. In dieser Beziehung ist – im Gegensatz zu Frankreich – unendlich viel versäumt worden. In Flandern, in Rumänien findet man überall französische, nirgends deutsche Bücher. Was wissen die so nahe verwandten Flamen von uns, was wir von ihnen? Hier ist ein weiteres Feld selbstloser Betätigung, an der viele teilhaben und die die Reichsregierung mit allem Nachdruck ideell und – wenn nötig materiell – unterstützen müsste. Für Belgien diese Verhältnisse schon jetzt, gerade jetzt, zu studieren und die Verwirklichung jener Ideen vorzubereiten – wozu der Dienst mir gewiss Zeit liess –, liegt mir sehr am Herzen.²²

Het moge duidelijk zijn dat Kippenberg over België spreekt en slechts in de zijlijn over Vlaanderen. Vlaanderen fungeert eerder als voorbeeld van een meer algemeen probleem dat hij ook in Roemenië signaleert (op dat moment nog een neutraal land), waar de Duitse boekhandel met de Franse moet concurreren. Met de kaart van het Taaluniecentrum in gedachte, maar ook in de huidige Belgische constellatie, waarin Vlaanderen Nederlandstalig is, lijken Roemenië en Vlaanderen van een geheel andere orde en zijn dat vandaag de dag natuurlijk in veel meer opzichten. Maar anno 1915 gaat het allebei om gebieden, waar het Frans nog zeer present is.

Bij de ‘Buchhandels-Gesellschaft für das Ausland’, waar Kippenberg over spreekt, gaat het om een Duits tegenwicht voor Franse en in het centralistische Frankrijk centraal georganiseerde initiatieven om de Duitse export ook in neutrale landen terug te dringen. Vlaanderen is vanzelfsprekend geen neutraal gebied meer, maar binnen het gebied dat onder controle van het Duitse leger staat een stukje tweetalig buitenland, waarbij Kippenberg er in mei 1915 vanuit gaat dat de oorlog in 1916 voorbij zal zijn.

Als plichtsgetrouw patriot en officier van de reserve heeft Kippenberg zich kort na het begin van de oorlog voor militaire dienst gemeld en is voor hem van hoger hand een functie in het achterland geregeld, in de buurt van Leipzig, zodat hij zijn uitgeverij verder kan runnen. In mei 1915 is hij in Halle/Saale in een troeppenopleidingscentrum gedetacheerd. In die hoedanigheid kan hij niet zomaar naar het buitenland reizen — dat vereist toestemming van hoogste militaire autoritei-

²² DLA, A: Bodenhausen, Zugangsnr. 57.6341, Anton Kippenberg an Eberhard von Bodenhausen, 31.05.1915.

ten. Zodoende moet overplaatsing op hoog niveau geregeld worden en vraagt hij om een militaire functie in België. België ligt hem echter al langer na aan het hart; voor de oorlog is hij er ook meermaals al voor korte bezoeken.

Opmerkelijk is het feit, dat Kippenberg het zo voordoet, alsof hij Vlaams maar een beetje, daarentegen vooral Frans uitstekend onder de knie heeft. Dat mag bescheidenheid zijn en bij eerdere bezoeken aan Vlaanderen heeft hij misschien gemerkt dat Vlaams en Noord-Nederlands toch zeer verschillen, maar het Nederlands dat in Vlaanderen werd geschreven, was voor hem echter geen enkel probleem. Wanneer hij uiteindelijk in Tielt belandt, slaat hij vrijwel meteen aan het vertalen met Anton Bergmanns *Ernest Staas, advocaat. Schetsen en beelden* (1874) en August Vermeylen. Guido Gezelle — toch niet de makkelijkste — las hij al voor zijn komst naar Vlaanderen.

Anton Kippenbergs brief aan Bodenhausen van 31 mei 1915 maakt duidelijk dat hij niet in eerste instantie naar Vlaanderen wil, maar naar België en dan vooral naar het Franstalige België en dat is voor hem het moderne België van Émile Verhaeren en Henry van de Velde. De Belgische literatuur die Kippenberg door studie en beroep kent, zijn de oude Vlaamse letteren, zoals Hofmann von Fallersleben die in zijn *Horae Belgicae* bijeenbracht.²³ Kippenberg studeerde ook *Germanistik*, hield zich voor zijn proefschrift met oudere Nederlandse letterkunde bezig²⁴ en gaf al voor de oorlog *Van den vos Reinaerde* in het Platduits uit (cf. Kleukens 1913). Kippenberg studeerde echter ook *Romanistik*, leerde het vak van boekhandelaar in Lausanne en was dé Duitse uitgever van Verhaeren, maar had ook al sinds 1910 een vertaling van Charles de Coster *La légende et les aventures héroïques joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays des Flandres et ailleurs* (1867) in zijn fonds. Kippenberg las zeker niet alleen wat hij zelf uitgaf en kende zodoende ook Maeterlinck, Eekhoud en Crommelynck, een goede vriend van Stefan Zweig, met wie Zweig nog eind juli 1914 in Oostende bij James Ensor over diens militaire marsmuziek keudelde (cf. Zweig 1944: 254). Belgische kunst — dat was voor Kippenberg en zeker niet alleen voor hem in 1915 James Ensor, Georges Minne, die al eerder in het tijdschrift *Die Insel* te vinden was, Théo van Rysselberghe, die hij uit het door Harry Kessler geleide Großherzogliches Museum für Kunst und Kunstgewerbe in Weimar kende

²³ Zoals op te maken valt uit een notities achterop een brief aan Greshoff met Kippenbergs eigen wensen, cf. GSA 50/83 Jan Greshoff aan Anton Kippenberg, 1.10.1915, en een zeer geïrriteerde brief aan Friedrich Markus Huebner, die hem al te slordig en zonder *Horae Belgicae* te raadplegen een vertaling van *Lanseloet van Denemerken*, cf. GSA 50/82,4 Anton Kippenberg aan Huebner, 16.06.1916, uiteindelijk in maart 1917 verschenen in de 'Flämische Reihe' als *Lanzelot und Sanderein*.

²⁴ Voor zijn proefschrift over legendevorming rond de Franse veldmaarschalk François Henry de Montmorency gebruikte hij Nederlandse pamfletliteratuur, cf. Kippenberg 1901. In een redevoering op het Zevende Internationale Uitgeverscongres in Amsterdam, gehouden in het Nederlands, ging hij ook op de oudere Nederlandse literatuur in, cf. Kippenberg 1910.

(Schuster/Pehle 1988: 127, 139–141), maar bovenal Henry van de Velde, die rond de eeuwwisseling in Weimar is neergestreken en een intimus van Kippenberg was.

Tot de eerste boeken die Kippenberg uitgeeft nadat hij Insel-Verlag heeft overgenomen, behoren door Henry van de Velde vormgegeven luxe-edities van Nietzsches *Also sprach Zarathustra* (1908) en *Ecce homo* (1908) en een bundel met essays van Van de Velde, *Vom neuen Stil* (1907). In de eerste set van tien deeltjes van de Insel-Bücherei, waarmee Kippenberg in 1912 de nieuwe formule — kleine goedkope, maar mooi en zorgvuldig uitgegeven boekjes met grote schrijvers, filosofen en kunstenaars — presenteert, is in de eerste reeks van tien deeltjes naast Rilke, Hofmannsthal en Verhaeren met een bundeltje *Hymnen an das Leben*, samengesteld en vertaald door Zweig, ook Van de Velde van de partij met het essay *Amo* in een door hemzelf vormgegeven deeltje.

Van de Velde had het moeilijk na de Duitse inval in België, niet alleen om zelf een positie te bepalen als Belg in Duitsland, waarbij hij steeds eraan vasthield dat hij neutraal was en met de oorlog niets te maken wilde hebben, maar ook als suspect buitenlander uit een weliswaar grotendeels bezet, maar ergens in het verre Westen toch nog aan geallieerde zijde meestrijdende vijandelijke staat. Conservatieve kringen, die van zijn architectuur en vormgeving als moderne nieuwlichterij sowieso niets moesten hebben, voerden campagne tegen Van de Velde, die uiteindelijk de wijk naar Zwitserland nam. Kippenberg uit hierover al in oktober 1914 zijn bezorgdheid in een eerdere brief aan Bodenhausen:

Philister, die das zerstören möchten, was wir in Deutschland in den letzten 10–20 Jahren mühsam erworben haben und fortentwickeln müssen, die die Harmonie von Form und Gehalt, die wir anstreben, als Ästhetentum bekämpfen möchten und unter Ausnutzung der Konjunktur van de Velde vertreiben. Da heißt es, auf der Hut sein.²⁵

Kippenberg is niet de enige die zich zorgen maakt en Van de Velde steunt. Harry Graf Kessler vertrouwt in 1914 zijn privé-pers in Weimar, de Cranach-Presse, aan Van de Velde toe, wanneer hij naar het front gaat. Wanneer Kessler in 1916 vervolgens naar Zwitserland gaat, waar hij bij de Duitse ambassade in Bern wordt gedetacheerd om geheime besprekingen met Frankrijk aan te knopen en als dekmantel cultuurpropaganda bedrijft, nodigt hij ook Van de Velde uit om in dat verband lezingen te geven. Van de Velde neemt de gelegenheid te baat en ziet die lezingen als mogelijkheid zag om de ‘Wiederanknüpfung der kulturellen Beziehungen in Europa zu befördern’ (Kessler 2006: 177). Hoewel vooral Duitse belangen gediend moesten worden, is ook Kippenbergs initiële plan in België van gelijksoortige strekking. Dat Insel-Verlag in 1915 Van de Veldes *Amo* opnieuw uitgeeft, in een luxe-editie en ditmaal in het Frans, kan niet alleen als steun in de rug voor Van de Velde, maar ook als een duidelijk signaal

²⁵ DLA, A: Bodenhausen, Zugangsnr. 57.6341, Anton Kippenberg aan Eberhard von Bodenhausen, 23.10.1914.

worden gezien, die bij oude banden probeert aan te knopen, die anderen graag volledig zouden doorhakken.

Voor de *Insel-Almanach auf das Jahr 1917*, waarin het Vlaamse programma wordt aangekondigd met bijdragen van gedichten van Gezelle en proza van Teirlinck, Van de Woestijne en Streuvels, was ook een bijdrage van Van de Velde voorzien over zijn neutrale perspectief en over ‘neutrale’ kunst.²⁶ Toen Van de Velde echter begreep in welk gezelschap hij in de almanak zou belanden, trok hij zijn bijdrage terug. Hij veronderstelt bij Kippenberg geen slechte bedoelingen, wenst evenwel op geen enkele wijze geassocieerd te worden met die Vlamen die in zijn ogen ‘von je her „Separatisten”’ zouden zijn. Aangezien Van de Velde zijn ‘tiefbegründete Verpflichtungen’ jegens zijn vaderland wil nakomen — en dat is voor hem België — verontschuldigt hij zich bij Katharina Kippenberg ten zeerste dat hij zich moet terugtrekken, gaat er echter vanuit dat zij begrijpt

dass ich es nur in der Absicht tue um später, nach dem Kriege, mit allen Kräften über die ich noch verfügen werde, an der Versöhnung zwischen Belgien und Deutschland, Deutschland und den andern heute noch feindlichen Ländern, arbeiten zu können! Ich weiss ja, dass der Insel-Verlag auch dazu beitragen wird!²⁷

In hetzelfde jaar, waarin de Franse editie van *Amo* verschijnt, en min of meer tegelijk met Kippenbergs brief aan Bodenhausen publiceert Insel-Verlag het boek *Belgische Baudenkmäler* van de hand van de Duitse kunsthistoricus Eugen Lühgen. Van de Velde is daarin de grote ster. Terwijl Van de Velde het elders als grote bedreiging voor het ware Duitse bouwen moet ontgelden (cf. Cürlis/Stephany 1916), culmineert *Belgische Baudenkmäler* in een lofzang op Van de Velde. ‘Belgien ist groß durch seine Kunst’, opent Lühgen zijn eulogie op België, verwijzend naar Pirenne’s microkosmos:

Die belgische Kunst ist gewachsen wie Kristalle wachsen, die eine harte Notwendigkeit Schicht um Schicht gestaltet. [...] Ob auch das belgische Völkergemisch auseinanderstrebte, die geistigen und formgestaltenden Regungen des Landes gewannen Ursprung und Leben wie aus einem Guß, als wären sie geboren aus einheitlichem Volke, gewachsen auf nie entzweitem Boden, stets der Kraft mächtig, Fremdes nach Belieben vertrauend, war und blieb Belgien, „der Mikrokosmos gleichsam des gesamten Landes zwischen Rhein und Seine“. (Lühgen 1915: 5–6)

Beginnend bij de middeleeuwen en de renaissance komt Lühgen uiteindelijk bij Van de Velde uit, bij wie ‘alle Gebiete künstlerischen Schaffens überstrahlend, [...] die vielfältig zersplitterten künstlerischen Regungen sich in einem schöpferischen Geiste sammelten’ en ‘Belgien seine formgestaltende Kraft’ nog eens bewees, ‘auch der deutschen Kunst Richtlinien gab, die in der Verwirrung des künstlerischen Denkens das Vertrauen stärkten, daß auch heute noch künstlerische

²⁶ DLA, SUA Insel, Kasten 7, Henry van de Velde aan Katharina Kippenberg, 27.07.1916, bijlage met “Auszug”.

²⁷ DLA, SUA Insel, Kasten 7, Henry van de Velde aan Katharina Kippenberg, 23.08.1916.

Ziele in erreichbarer Nähe lägen' (Lüthgen 1915: 79–80). Woorden die zeker ook Kippenberg uit het hart spraken en mogelijk zelfs door hem waren ingefluisterd. Naast Pirenne, verwijst Lüthgen eveneens naar Hausenstein en een Rubens-monografie van Verhaeren.

5. Tot besluit: met bluf naar België

Het België, waar Kippenberg in mei 1915 heen wil, is de Germaans-Romaanse 'microkosmos tussen Rijn en Seine' en met een goede reden: hier op dit 'kruispunt van Europa', zoals Zweig het noemde, en dan in de wereldstad die Brussel tot 1914 was (cf. Min 2014), waar alle wegen samenkwamen, wilde Kippenberg onderzoeken hoe de Duitse boekenexport weer op gang kon komen. Als internationaal georiënteerd en opererend uitgever, die ook in het kader van de Börsenverein der Deutschen Buchhändler al langer bij plannen en beleid in kringen van de Börsenverein op het gebied van de boekenexport en internationale boekhandel betrokken was²⁸, was hij door zijn Franse en Nederlandse talenkennis de aangewezen persoon om zoiets in België te onderzoeken — zo zag hij het zelf tenminste. Natuurlijk wilde hij ook van Brussel genieten en eens wat langer in België kunnen rondhangen. Maar zijn plan was serieuzer dan het op het eerste gezicht misschien lijkt, zo vroeg in de Eerste Wereldoorlog. Als gezegd: Kippenberg ging er ervan uit dat de oorlog spoedig voorbij zou zijn. Voor de oorlog was Duitsland mondiaal de grootste boekenproducent geweest op de wereldmarkt, maar was van die internationale markt sinds augustus 1914 vrijwel volledig afgesneden. Dit had dramatische gevolgen voor de Duitse boekenbranche. In dit opzicht betrof Kippenbergs plan een zeer reëel probleem, waarbij boeken vanzelfsprekend ook een belangrijk medium waren voor cultuuroverdracht en in dit opzicht voor cultuurpropaganda, die als een belangrijke mogelijkheid werd gezien om banden met de buitenwereld aan te halen, vooral met neutrale landen, maar ook in veroverde gebieden een positiever beeld van en een betere relatie met Duitsland te creëren.²⁹

In ieder geval antwoordt Bodenhausen meteen en toont zich enthousiast over Kippenbergs plan. Ook hij acht een 'auf dem von Ihnen vorgesehenen Gebiete erfolgende kulturelle Annäherung an die Belgier' van groot belang en belooft de zaak met generaal-gouverneur Moritz von Bissing op te nemen, maar signaleert aan Kippenberg dat Brussel zeer in trek is en er daarom mogelijk geen plek voor

²⁸ Zo speelde Kippenberg een vooraanstaande rol in de Duitse delegatie op het Zevende Internationale Uitgeverscongres in Amsterdam in 1910 en samen met zijn vrouw Katharina bij de voorbereiding en organisatie van de Bugra in 1914.

²⁹ Voor deze culturele propagandapolitiek zie: Wilke 1993, Kloosterhuis 1994 1: 3–270, Fuhrmann 2006, van den Berg 2008, Eversdijk 2010, Trommler 2014: 184–287.

hem beschikbaar is.³⁰ Hij ziet echter ook een ander probleem, zoals hij Hans Harrach, het hoofd van de Politische Abteilung in Brussel, schrijft. Er bestaan ‘zwischen Kippenberg und Schröder etwas gespannte Verhältnisse’, zodat Harrach bij deze Rudolf Alexander Schröder zou moeten informeren, ‘ob die Gespanntheit soweit geht, dass daraus Unannehmlichkeiten für ein gemeinsames Zusammensein der Beiden in Brüssel entstehen könnten’.³¹ Als dichter en vertaler was Schröder van meet af aan bij de uitgeverij Insel betrokken. Hij was één van de oprichters van het tijdschrift *Die Insel*, waaruit de uitgeverij voortkwam. In Brussel was hij verantwoordelijk voor de censuur als hoofd van de persafdeling. Tussen Kippenberg en Schröder bestonden allerlei irritaties en meningsverschillen over de koers van de uitgeverij in oorlogstijd, maar ook over Schröders manier van vertalen, die later tot een breuk zouden leiden.

Of Schröder Kippenberg inderdaad liever niet in Brussel had en Bissing in Kippenberg een querulant zag? Beiden waren de *Flamenpolitik* zeer toegedaan en zagen weinig toekomst voor België. Bissing deelde Kippenbergs bewondering voor Van de Velde allerminst.³² Hoe dan ook, het hele plan oogstte in Brussel niet veel enthousiasme en Kippenberg was in ieder geval in Brussel niet welkom. Hij krijgt een baantje in Wallonië aangeboden bij de Politische Abteilung in Mons (Bergen), omdat men hem toch iets moet bieden. Op advies van Bodenhausen wijst hij dat af.³³ Uiteindelijk zal Kippenberg, wanneer de oorlog op zijn eind loopt, alsnog de kans om zijn oorspronkelijke plan voor België te realiseren — in Zwitserland. In de zomer van 1918 vertrekt hij uit Vlaanderen om voor een nieuw opgerichte Deutsche Gesellschaft für Außenbuchhandel in Zwitserland (cf. Staub 1995) — net als België een meertalig land — te onderzoeken hoe het marktaandeel van de Duitse boekhandel daar versterkt kan worden, die in de oorlogsjaren vanuit Frankrijk succesvol ondergraven is.

Nog voordat Kippenbergs plannen voor België in zijn brief aan Bodenhausen van 31 mei 1915 vanuit Brussel worden afgewezen, heeft Kippenberg een ingeving of wordt hij door anderen, waarmee hij over zijn plannen spreekt, erop gewezen dat men bij de Politische Abteilung zeer op Vlaanderen en alles wat Vlaams is gefixeerd. Mogelijk kreeg hij de hint van de Duitse ambassadeur in Den Haag, Richard von Kühlmann, die hem ook bij plannen wil inschakelen om in Nederland via ‘pénétration poétique’ de sterk verslechterde Nederlandse-

³⁰ DLA, A: Bodenhausen, Zugangsnr. 57.6341, Eberhard von Bodenhausen aan Anton Kippenberg, 2.06.1915.

³¹ DLA, A: Bodenhausen, Zugangsnr. 57.6341, Eberhard von Bodenhausen aan Hans Graf Harrach, 2.06.1915.

³² Zo bedanken Hans Cürlijs en H. Stephany in hun boek *Die künstlerischen und wirtschaftlichen Irrwege unserer Baukunst. Vergleichende kritische Studien deutscher und belgischer Architektur* (1916) dat zich onder meer tegen Van de Velde richt, nadrukkelijk Bissing voor zijn steun.

³³ DLA, A: Bodenhausen, Zugangsnr. 57.6341, Eberhard von Bodenhausen aan Anton Kippenberg, 22.06.1915, Anton Kippenberg aan Eberhard von Bodenhausen, 24.06.1915.

Duitse relaties in de culturele sector te verbeteren.³⁴ Kühlmann is ook financieel betrokken bij Insel-Verlag. Eind mei 1915 zoekt hij dringend contact met Kippenberg.³⁵

Was Kippenberg zich er bij zijn eerste brief van bewust geweest, dat België een probleem en Vlaanderen de oplossing was, dan had hij ongetwijfeld daar meteen op ingespeeld. In een eerste bedankje aan Bodenhausen na diens vlotte toezegging om te kijken wat er voor hem te regelen valt in België, doet Kippenberg hem nog een ander argument aan de hand, waarom zijn overkomst naar België nuttig zou kunnen zijn:

Ich weiß nicht, ob ich in meinem Briefe neulich noch besonders darauf hinwies, daß ich ja auch verlegerisch bereits viele Beziehungen nach Belgien unterhalte und daß ich eben vor dem Kriege neue angeknüpft hatte, insbesondere auch solche zu flämischen Schriftstellern.³⁶

Nu wijst alles erop dat dit Kippenberg bluft, in ieder geval wat die Vlaamse schrijvers betreft. Met Verhaeren had hij goed contact, maar die bevindt zich aan de andere kant van het front en wil van alles wat Duits is en met Duitsland te maken heeft, niets meer weten. Net voor de oorlog heeft hij wel over Vlaamse schrijvers gepalaverd, maar met de Hollanders Greshoff en Van Dishoeck op de Bugra in Leipzig. Met de troef die Kippenberg uitspeelt, belandt hij echter korte tijd later in België, zij het niet in Brussel, maar onder de rook van Gent en met het front in Ieper en Dixmuiden op gehoorsafstand in het AOK 4 in Tielt (cf. Kippenberg 1916c: 261) — en gaat hij aan de slag met de Nederlandstalige Vlaamse literatuur, voor hem echter steeds en altijd ook Belgische literatuur, in ieder geval tijdens de Eerste Wereldoorlog en direct erna.

Literatuur

Anon., “Vlaamsche litteratuur in Deutschland”, in: *De Telegraaf*, 13.10.1916.

Anon. [= vermoedelijk Otto Falckenberg], “Vorwort”, in: *Das Programm. Blätter der Münchener Kammerspiele* 5 (1919), nr. 4, 1–2.

Anon., “Flämische Dichtung im Insel-Verlag”, in: *Das Inselschiff. Eine Zeitschrift für die Freunde des Insel-Verlages* 18 (1937), p. 190–191.

von Ardeschah, Jean Paul [= Jan Paweł Kaczkowski], “Georges Eekhoud”, in: Georges Eekhoud, *Burch Mitsu. Eine Erzählung*. Leipzig 1917, p. 61–64.

van den Berg, Hubert, “The Autonomous Arts as Black Propaganda. On a Secretive Chapter of German ‘Foreign Cultural Politics’ in the Netherlands and Other Neighbouring Neutral Countries During the First World War”, in: Gillis J. Dorleijn, Ralf Grüttemeier en Liesbeth Korthals Altes (red.), *The Autonomy of Literature at the Fins de Siècles (1900 and 2000)*. Leuven 2008, p. 71–120.

³⁴ DLA, A: Schröder, Richard von Kühlmann aan Rudolf Alexander Schröder, 18.10.1915.

³⁵ DLA, A: Schröder, Richard von Kühlmann aan Rudolf Alexander Schröder, 30.05.1915.

³⁶ DLA, A: Bodenhausen, Zugangsnr. 57.6341, Anton Kippenberg aan Eberhard von Bodenhausen, 7.06.1915.

- van den Berg, Hubert, “Een ‘Holländische Reihe’ die er nooit kwam. Anton Kippenberg en de Nederlandse literatuur tijdens de Eerste Wereldoorlog”, in: *Zacht Lawijd* 13 (2014), nr. 3, p. 261–283.
- Borré, Jos, “‘Als een goed vaderlander’. Gerard Walschap en de collaboratie”, in: *Zacht Lawijd* 5 (2005), nr. 4, p. 2–27.
- Casanova, Pascale, *The World Republic of Letters*. Cambridge, Mass. 2004.
- Cronheim, Paul, “Geleitwort”, in: Albert Verwey, *Gedichte*. Leipzig 1917, p. 165–170.
- Cürlis, Hans, en H. Stephany, *Die künstlerischen und wirtschaftlichen Irrwege unserer Baukunst. Vergleichende kritische Studien deutscher und belgischer Architektur*. München 1916.
- Davies, Norman, en Roger Moorhouse, *Microcosm. Portrait of a Central European City*. London 2003.
- Deutsche Bibliothek/Insel Verlag (red.), *100 Jahre Insel Verlag 1899–1999. Begleitbuch zur Ausstellung*. Frankfurt/Main/Leipzig 1999.
- Dolderer, Winfried, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt. Die Rezeption der Flamenfrage in der deutschen Öffentlichkeit und deutsch-flämische Kontakte 1890–1920*. Melsungen 1989.
- Eickmans, Heinz, “Tussen Flamenpolitiek, Westforschung en Ahnenerbe. Over de dwaalwegen van de Duitse neerlandistiek 1914–1945”, in: Matthias Hüning/Jan Konst/Tanja Holzhey (red.), *Neerlandistiek in Europa. Bijdragen tot de geschiedenis van de universitaire neerlandistiek buiten Nederland en Vlaanderen*. Münster 2010, p. 45–64.
- Engelbrecht, Wilken, “Literatuur en kunst uit de Lage Landen in de Moderní revue”, in: Liesbeth Degand et al. (red.), *In het teken van identiteit. Taal en cultuur van de Nederlanden*. Louvain-la-Neuve 2014, p. 85–92.
- Eversdijk, Nicole P., *Kultur als politisches Werbemittel. Ein Beitrag zur deutschen kultur- und pressepolitischen Arbeit in den Niederlanden während des Ersten Weltkrieges*. Münster 2010.
- van Faassen, Sjoerd, “Anton Kippenberg en de Insel-Verlag (1914–1915)”, in: *Jaarboek Letterkundig Museum* 1 (1992), p. 39–54.
- Fuhrmann, Malte, *Der Traum vom deutschen Orient. Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1851–1918*. Frankfurt/Main/New York 2006.
- Geheimer, ‘Belgische Bücher’, in: *Das Programm. Blätter der Münchener Kammerspiele* 5 (1919), nr. 4, p. 7–8.
- Gezelle, Guido, “Besuch am Grab”, in: *Insel-Almanach auf das Jahr 1917*, Leipzig 1916, p. 9–11.
- Gezelle, Guido, “Odwiedziny na grobie”, in: *Zdrój*, 3 (1918) nr. 5, p. 136–137.
- Govaerts, Bert, “De goede fee en het bruine beest. Een paar aanvullingen bij het dossier Timmermans”, in: *Dietsche Warande en Belfort* 133 (1988), nr. 6, p. 429–443.
- Govaerts, Bert, “De kleine oorlog van Anton Kippenberg”, in: *Dietsche Warande en Belfort*, 135 (1990), nr. 6, p. 738–761.
- Greshoff, Jan (red.), *A la gloire de la Belgique. Anthologie de la littérature belge. L’écrivains d’expression française*. Amsterdam 1915.
- Haslinghuis, E.J., en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. Leiden 2001.
- Hausenstein, Wilhelm, *Belgien. Notizen*. München/Berlin 1915.
- Hausenstein, Wilhelm, “Rubens”, in: *Insel-Almanach auf das Jahr 1917*, Leipzig 1916, p. 80–89.
- Hausenstein, Wilhelm, *Vom Genie des Barock*. München 1956.
- von Hofmannsthal, Hugo, “Briefwechsel mit dem Insel-Verlag 1901–1929”, in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 25 (1985).
- Huebner, Friedrich Markus (red.), *Flämisches Novellenbuch*. Leipzig 1918.
- Huizinga, Johan, *Die Mittelstellung der Niederlande zwischen West- und Mitteleuropa*, Leipzig/Berlin 1933.
- Jurt, Joseph (red.), *Champ littéraire et nation*. Freiburg/Br. 2007.

- Kästner, Herbert (red.), *Die Insel-Bücherei. Bibliographie 1912–1999*. Frankfurt/Main/Leipzig 1999. Kessler, Harry, *Das Tagebuch 1880–1937*. Bd. 6. Stuttgart 2006.
- Kippenberg, Anton, *Die Sage vom Herzog von Luxemburg und die historische Persönlichkeit ihres Trägers*. Leipzig 1901.
- Kippenberg, Anton, “Rede, beim Festmahl des VII. Internationalen Verleger-Kongresses am 22. Juli 1910”, in: *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* 76 (1910), nr. 173, p. 8702–8703.
- Kippenberg, Anton, “Die Frühzeit der vlämischen Bewegung”, in: *Kriegszeitung der 4. Armee* (1916a) nr. 114, 21.01.1916.
- Kippenberg, Anton, “Die Frühzeit der vlämischen Bewegung (Schluss)”, in: *Kriegszeitung der 4. Armee* (1916b) nr. 115, 24.01.1916.
- Kippenberg, Anton, “Nachwort des Übersetzers. Anton Bergmann”, in: Anton Bergmann, *Advokat Ernst Staas. Skizzen und Bilder*. Leipzig 1916c, p. 251–262.
- Kippenberg, Anton, “Über die vlämische Sprache”, in: *Das Programm. Blätter der Münchener Kammerspiele* 5 (1919), nr. 4, p. 5–6.
- Kleiner, Julius, *Die polnische Literatur*. Potsdam 1929.
- Kleukens, Christian Heinrich, *Reinke Voß. Eene ole Geschichte, nee verstellt*. Leipzig 1913.
- Kloosterhuis, Jürgen, *Friedliche Imperialisten. Deutsche Auslandsvereine und auswärtige Kulturpolitik*. 2 dln. Frankfurt/Main 1994.
- Lüthgen, Eugen, *Belgische Baudenkmäler*, Leipzig 1915.
- Mertens, J., “Prof. Anton Kippenberg: mentor van de Vlaamse letterkunde in het Duitse taalgebied”, in: *Streven* 8 (1954), nr. 1, p. 55.
- Min, Eric, *De eeuw van Brussel. Biografie van een wereldstad 1850–1914*. Antwerpen 2014.
- Mus, Francis, en Hans Vandevoorde, “‘Streetscape of new districts permeated by the fresh scent of cement’. Brussels, the avant-garde and internationalism”, in: Peter Brooker/Sascha Bru/Andrew Thacker/Christian Weikop (red.), *The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines*, vol. 3.1 (Europe 1880–1940). Oxford/New York 2013, p. 336–360.
- Partsch, Joseph, *Central Europe*. London 1903.
- Pirenne, Henri, *Geschichte Belgiens. Bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts*. Gotha 1899.
- Pirenne, Henri, *Le pangermanisme et la Belgique*. Bruxelles 1919.
- Przesmycki, Zenon, “Maurycy Maeterlinck. Stanowisko jego w literaturze belgijskiej i powszechnej”, in: Maurice Maeterlinck, *Wyboru pism dramatycznych*. Warszawa 1894, p. 6–122.
- Rilke, Rainer Maria, *Neue Gedichte*. Leipzig 1920.
- Roelants, Maurice, en August Vermeylen (red.), *Hoogdagen van de Vlaamsche letteren, 13–14 & 15 november 1937*. Brussel 1937.
- Roland, Hubert, *La “Colonie” littéraire allemande en Belgique 1914–1918*. Bruxelles 2003.
- Roland, Hubert, *Leben und Werk von Friedrich Markus Huebner (1886–1964). Vom Expressionismus zur Gleichschaltung*. Münster 2009.
- Rüttgers, Severin, “Hendrik Conscience”, in: Hendrik Conscience, *Der Löwe von Flandern*. Leipzig 1916, p. 512–526.
- Sarkowski, Heinz (red.), *Der Insel-Verlag. Eine Bibliographie 1899–1969*. Frankfurt/Main 1970.
- Sarkowski, Heinz, *Der Insel-Verlag 1899–1999. Die Geschichte des Verlags*. Frankfurt/Main/Leipzig 1999.
- Schröder, Rudolf Alexander, “Nachwort”, in: Guido Gezelle, *Gedichte*. Leipzig 1917, p. 59–62.
- Schuster, Gerhard, en Margot Pehle (red.), *Harry Graf Kessler. Tagebuch eines Weltmannes*. Marbach/Neckar 1988.
- Staub, Hermann, “Aus dem Historischen Archiv des Börsenvereins (42) Die erste Druckschrift der Deutschen Gesellschaft für Auslandsbuchhandel aus dem Oktober 1919”, in: *Buchhandelsgeschichte* (1995), nr 4, B72–78.

- Tiedau, Ulrich, “Kulturvermittlung in Kriegszeiten? Deutscher Auslandsbuchhandel und Kulturpropaganda in Belgien während des Ersten Weltkrieges”, in: *Buchhandelsgeschichte* 4 (1998), p. 189–198.
- Tiedau, Ulrich, “De Duitse cultuurpolitiek in België tijdens de Eerste Wereldoorlog”, in: *Cahiers d’Histoire du Temps Présent / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 11 (2003), p. 21–45.
- Tränckner, Christian, “Richtung und Dichtung in Flandern. Von Aufgabe und Wirkung der flämischen Dichtung”, in: *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 13.12.1943.
- Trommler, Frank, *Kulturmacht ohne Kompass. Deutsche auswärtige Kulturbeziehungen im 20. Jahrhundert*. Köln/Weimar/Wien 2014.
- van Uffelen, Herbert, *Moderne niederländische Literatur im deutschen Sprachraum 1830–1990*. Münster 1993.
- Verwey, Albert, “Von Mensch zu Mensch”, in: *Insel-Almanach auf das Jahr 1917*, Leipzig 1916, p. 175–176.
- Verwey, Albert, *Oorspronkelijk dichtwerk*, dl. 1. Amsterdam/Santpoort 1938.
- Warland, Geneviève, “Henri Pirenne and Karl Lamprecht’s *Kulturgeschichte*. Intellectual transfer or *théorie fumeuse*?”, in: *Journal of Belgian History/Revue belge d’Histoire contemporaine/Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 41 (2011), nr. 3–4, p. 427–455.
- Wende, Frank, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*. Hamburg 1969.
- Wilke, Jürgen, “Deutsche Auslandspropaganda im Ersten Weltkrieg: die Zentralstelle für Auslandsdienst”, in: Siegfried Quandt (red.), *Der Erste Weltkrieg als Kommunikationsereignis*. Gießen 1993, p. 95–157.
- Wils, Lode, *Flamenpolitik en aktivisme. Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*. Leuven 1973.
- Zajas, Paweł, “Polen, Duitsland, Vlaanderen. Over Eugen Diederichs, Anton Kippenberg en de Poolse vertaler van Georges Eekhoud in de Eerste Wereldoorlog”, in: *Zacht Lawijd* 13 (2014), nr. 3, p. 285–297.
- Zeller, Bernhard (red.), *Die Insel. Eine Ausstellung zur Geschichte des Verlages unter Anton und Katharina Kippenberg*. Marbach/Neckar 1965.
- Zweig, Stefan, *Emile Verhaeren*. Leipzig 1913.
- Zweig, Stefan, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*. Stockholm 1944.